

«»

Gyôri Péter
1992. aug.
sociologist
Institute of Sociology of
Hungarian Academy of Sciences

Szervezetek a margón
Esettanulmány a hajléktalanok támogatásáról Magyarországon

Előszó

«»

Ebben a tanulmányban két olyan szervezetet ismertetek egymással párhuzamosan, amelyek különösen sokat tettek az elmúlt években annak érdekében, hogy felhívják a figyelmet Magyarországon egy új szociális krízis-csoportra, a hajléktalanokra és megpróbálnak aktívan segíteni a földönfutókká vált személyeken és családokon. Ez a két szociális kezdeményezés: a«» Menhely Alapítvány «»és a «»Szegényeket Támogató Alap (Szeta) Kivert Anyák Otthona«». Ismer-tetésünk és elemzésünk során különböző szereplőkkel és szintekkel fogunk találkozni: (1) társadalmi háttér/speciális új szociális jelenségek - (2) szociálpolitikai intézményrendszer - (3) alter-natív szervezetek működése - (4) alternatív szociális szervezetek létrehozói, aktivistái - (5) érintett krízis-csoportbeliek. Tanulmányunkban ezeknek a szereplőknek az egymáshoz való viszonyá-ra, konfliktusaira koncentrálnak. Figyelmünk középpontjában mind-végig azoknak az embereknek a sorsa, motivációi állnak, akik ezeket a társadalmi intézményeket, szerveződések létrehozók, működtetők, akiket ezek az intézmények szolgálnak, vagy szolgál-niuk kellene.

1. Társadalmi-gazdasági-politikai háttér

«»

A kelet-európai régióban, s ezen belül Magyarországon is egy történelmi forduló évtizedét éljük. Egy nagy részt államosított, többé-kevésbé diktatórikus gazdasági-politikai rendszerből meg-kezdődött az átmenet egy piac gazdasági, demokratikusabb rendszer felé. Ezt az átalakulást egy széleskörű társadalmi-gazdasági-politikai válság készítette elő, ennek a válságnak a jelei kísérik mind a mai napig.

A II. világháború után kialakult, s mintegy 40 évig fennmaradt politikai rendszer lényege - megítélesem szerint - a totális hatalom és a totális tömegtársadalom megteremtésének a kísérlete volt. Ez igen komoly akadályokat gördített az alternatív szociális szerveződések három alapvető lételemének - nevezetesen a polgárok autonómiája, a civil társadalom megszerveződése és a szolidaritás értékének - a létrejötte elé. «»(1.)«»

A politológiai műszóval totalitáriánusnak jelzett rendszerben egymás ellenfeleként jelent meg az állami versus nem-állami, a kollektív versus egyéni, a centrum versus periféria, a nagy versus kicsi stb., az utóbbiak repressziójával párosulva. A kollektivizmus célja az értékek, normák, életformák fölülről szervezése. Nem a szükségletek határozzák meg a létrejövő intézmények szerveződését, s ez a tulintézményesítettséghez vezet. Ráadásul, lényeges eleme a rendszernek a legkülönbözőbb civil, autonóm szerveződési formák direkt megszüntetése, betiltása, ezek, illetve az ezeket létrehozó szociális csoportok, s a különböző életforma csoportok megbélyegzése.«»(2.)«»

A magát szocializmusnak ("létező szocializmusnak") nevező totális rendszer sok tekintetben mélységesen antiszociálisan működött. A politikai rendszer egyik fontos, legitimációs ideológiai alap-tézise volt, hogy a "szocializmusban automatikusan megszűnik a szegénység", ezért külön

szociálpolitikára nincs szükség, sőt politikailag üldözték azokat, akik a reális valóság ismeretében felhívták a figyelmet arra, hogy "léteznek szegények a szocializmust építő Magyarországon is". (Mindkét általunk tárgyalt alternatív kezdeményezés ebből a "tagadásból" nőtt ki, de erről később szólunk.)

Témánk szempontjából mindez a következő következményekkel járt.

(1) Egészen a 80-as évek közepéig nem alakult ki az alternatív szociális kezdeményezések hálózata, általában is csak alig-alig jöhettek létre bármilyen célú alternatív mozgalmak, szerveződések, jellemző volt ezek direkt politikai (és egyéb eszközökkel történő) üldözése.

(2) Ezzel párhuzamosan az állami szociálpolitika is eltorzult formában működött, nem egy elkülönült jóléti (szociológusok, jogászok, tanárok). A karitatív és a politikai elem összekeveredését erősítette, hogy a SZETA "úttörő" feladatot is ellátott. Olyan társadalmi környezetben született, ahol ilyen alternatív szervezetek még szinte gyalán nem léteztek. (Tudnunk kell, hogy ekkor még nem volt Egyesülési Törvény sem a magyar jogrendszerben.)

A SZETA tevékenységének - pénz- és ruhaadományok gyűjtése, szolidaritási akciók szervezése, a hozzá forduló szegények ügyeinek intézése, támogatása - alakulását is elsősorban az elmúlt másfél évtized politikai változásai befolyásolták. Az indulást követő igen aktív két-három évet követően - a lengyel Szolidaritás-mozgalom elbukása után - hosszú, csendesebb évek következtek, amikor a szervezet működése fokozatosan beszűkült, majd a totalitárius rendszer bukását (1990) megelőző időszakban immár új aktivistákkal megerősödve újra megnőtt a szervezet aktivitása. Ennek az eredményeként jött létre a SZETA Kivert Anyák Otthona, melyről a továbbiakban szólunk.

A másik, általunk vizsgált szervezet, a «Menhely Alapítvány» létrejötté több ponton lényegesen eltér a SZETA-étól. (Választásunk is részben ezért esett rá.) A Menhely Alapítvány az 1990-es uniós politikai rendszerváltást közvetlenül megelőzően szerveződött, jogilag legális formában (alapítványként), létrejöttében a professzionális értelmiségiek mellett fontos szerepük volt maguknak az érintetteknek (a hajléktalanoknak), szűken célorientált kezdeményezés, ugyanakkor egy merőben új és elementáris szociális krízis-jelenség, a hajléktalanság megjelenésének hatására szerveződött ez a kezdeményezés.

A szegénységhez hasonlóan a hajléktalanságról sem szabadott beszélni, írni az elmúlt 40 év alatt. A szegények tömege azonban viszonylagos időbeli állandóságot mutat - a hazai kutatók szerint kb. a népesség 15 %-át teszik ki, vagyis számuk kb. 1,5 millió fő, ez csak a legutóbbi időben nőtt meg a szakértői becslések szerint 2-2,5 millió főre -, összetételük mutatott lényeges változásokat. A hajléktalanság - illetve az effektív munkanélküliség, melyről még szólunk - ezen belül egy lényegében merőben új jelenség. Hajléktalan személyek korábban is voltak, azonban tömeges krízis-jelenséggé csak az elmúlt években vált ez a marginalizált állapot. (Számuk ma kb. 30 ezer fő.)» (4.)»

Az effektív hajléktalan állapotot, amikor valaki az utcán, pályaudvarokon alszik, legfeljebb egy hajléktalanok számára fenn-tartott menhelyen tudja meghúzni magát, igen gyakran a látens hajléktalanság állapota előzi meg, amikor állami gondozásban, börtönben, elmeorvosegintézetben, munkaszállón - tehát ún. intézményi otthonokban - tartózkodik valaki, vagy albérlő, az ismerőseinél lakik bizonytalan, rövidebb ideig.

A 80-as évek második felében először a látens hajléktalan helyzetek fokozatos felszámolása, illetve a nagy zárt intézményekből kikerülők (állami gondozás, börtön) ellátatlansága következtében kezdett nagyobb méretekben megjelenni a hajléktalanság. Ekkor ez jellemzően az egyedülálló férfiakra "korlátozódott". Az állami szociálpolitika intézményei egyáltalán semmilyen eszközzel nem

rendelkeztek erre a krízis-helyzetre vonatkozóan, nem tudtak reagálni erre az új kihívásra, sőt nem is vettek ekkor még tudomást erről - az említett ideológiai okok miatt. Ebben az esetben is - a SZETA-hoz hasonlóan - először egy nagyon szűk professzionális csoport szerveződött (a Hajléktalanokért Társadalmi Bizottság), elsősorban annak érdekében, hogy a nyilvánosság elé vigye a problémát, folyamatosan jelentéseket tegyen közzé annak létezéséről, alakulásáról.

1989 végén azonban fordulat következett be a hajléktalanság kezelésében. Ehhez tudnunk kell, hogy a 80-as évtized utolsó éveiben - már a kibontakozó gazdasági-társadalmi válság következtében, a régi rendszer bukásához, az új, demokratikusabb politikai berendezkedés megszületéséhez közeledve - egyrészt egyre több alternatív kezdeményezés született a civil társadalomban (környezet-védelmi mozgalmak, betegcsoportokat segítő egyesületek, érdekvédelmi csoportok mellett - éppen a hajléktalanság hirtelen tömegessé válása miatt - az Alapítvány megnyitotta a Hajléktalanokat Segítő Irodát, ahol minden hozzájuk forduló hajléktalan szociális ügyeit intézik, pénzügyi és egyéb támogatását végzik napi cca. 100 fős ügyfélforgalommal. Létrehozták a Hajléktalanok Gondozási Központját, ahol személyes segítséget kapnak azok, akik intenzív szociális munkás segítséggel marginalizált helyzetükből kivezethetők. Utcai szociális munkások csoportot szerveztek, hogy azokat is megtalálják a támogatásokkal, akik nem keresik föl az Alapítványt. Ma már továbbképzést is tartanak azoknak az új szervezeteknek az aktivistái, szociális munkásai számára, amelyek szintén hajléktalanokkal kezdtek el foglalkozni.

Mindez azt jelentette, hogy a kezdeti kis aktivista csapat megnőtt (ma kb. 35 fő) és a különböző tevékenységek mentén kisebb alcsapatokra tagolódott. Minden ilyen egységnek van egy vezetője, s az egész is egy vezető fogja össze, koordinálja. Ő az alapítványban dolgozók munkáltatója, az ő munkáltatója pedig az Alapítvány kuratóriuma, amely az alapító szervezetek képviselőiből áll. Mindez egy tipikus hierarchikus szervezet képét mutatja, a valóságos működés azonban ettől eltér.

Az egyik legfontosabb eltérés, hogy maga az Alapítvány lényegében szervezetileg teljesen független, semmilyen állami, vagy más nagy rendszernek nincsen alárendelve. Ez igen nagy játékteret jelent a mindennapi működésben, lényegében a többi szervezetnél gyorsabb alkalmazkodóképességet, reakciókészséget az új és új kihívásokra. (Ezeknek nincs szervezeti "csak" finanszírozási korlátja.) Ezt tükrözi a gyors tevékenységbeli differenciálódás is. Másik eltérés, hogy a létrejött belső szervezeti egységek is viszonylag függetlenek, újratermelik az egész szervezet rugalmas működését.

A differenciálódás nem járt együtt az egyes tevékenységi körök éles elkülönülésével, így nem alakultak ki az aktivisták, a dolgozók között éles hierarchikus viszonyok, időnként mindenki elvégzi azt a munkát is, amit egyébként más szokott. Belső és külső képzési rendszer segítségével folyamatosan történik a belépők ki-képzése, professzionizálása, mindig vannak főállásúak, félállásúak, tiszteletdíjasok és önzetlen aktivisták is.

A látszólag szervezetlenebb, nehezebben áttekinthető belső működési rend adekvát formának tűnik az igen szokatlan szociális problémák rugalmas megválaszolása szempontjából. Ezzel együtt megfigyelhető, hogy mind a szervezet, mind a stáb lényegében még folyamatosan tanulja, keresi azt a módot, hogy hogyan lehet a leghatékonyabban, de egyben leghumánusabban is segíteni a hajléktalan személyeknek.

A «» SZETA Kivert Anyák Otthona«» megalapítását közvetlenül nem előzte meg hasonló mozgalmi akció. Itt egy már létező alternatív szervezet próbált meg válaszolni egy speciális szociális krízis-problémára. Így módon a Kivert Anyák Otthona, bár önálló életet él, önálló kezdeményezés, háttérként mégis mindig ott van a SZETA-szervezet, amely fennmaradását, működését biztosítja. A Kivert Anyák Otthonában - mely egy megvásárolt nagyobb családi ház - egyszerre kb. egy tucat töredék család (anya gyerekeivel) élhet hosszabb-rövidebb ideig. Ezek a nők vagy egy-egy nagyobb családi

veszekedést követően menekülnek az utcára, vagy már el is akarnak válni férjüktől, s veszélyes lenne számukra otthon maradni, vagy úgy születtek gyereket, hogy nincs lakásuk, többen közülük hozzá-tartozó nélküli volt állami gondozottak. E krízis-szituációban keresik fel a SZETA segítő irodáját, s az ottani szociális munkásokon keresztül juthatnak szálláshoz az Otthonban. Mivel ilyen Otthon egész Budapesten több nem működik, ezért gyakran más szervezetek keresik meg a SZETA-t, hogy segítsenek elhelyezni az ilyen helyzetbe került hozzájuk forduló anyákat.

Az ideiglenes szállás biztosításán túl a Kivert Anyák Otthona el-lát reszocializálási funkciókat is: az anyák - jellemzően egymás-tól - eltanulják a kisgyerekek gondozásának rutinjait, a gyerek-nevelés készségeit, a SZETA aktivistái megpróbálják rendezn«» Menhely Alapítvány «»- mely egy konkrét, új menhely fenntartójaként jött létre - alapműködését pénzügyileg a Fővárosi Önkormányzat éves támogatása biztosítja. Ugyan ezt is évről-évre el kell nyerni, de működése egyelőre pótolhatatlan a város számára, ha nem adnának forrásokat, újabb válságos helyzetek keletkez-nének, politikai feszültségekkel. Az alapításkor explicit formá-ban is felmerült igen lényeges dilemmaként, hogy miért nem a vá-ro-s működteti közvetlenül az új menhelyet, miért jöjjön/jöhessen létre egy olyan szervezet, melyet végülis nem tud annyira kontrollálni.

E dilemmát viszonylag egyszerű tényezők döntötték el: (1) a város (és intézményei) oly mértékben nem voltak felkészülve az új kihi-vásokra, hogy nem állt rendelkezésükre szociális munkás, aki részt vehetett volna a hajléktalanok gondozásában, (2) laikus segítők, aktivisták tipikusan alternatív szervezetekhez csatlak-oznak, a hivatalokkal kölcsönösen nincs kapcsolatuk, (3) a prob-léma kezeléséhez, az intézmény irányításához sem voltak meg az eszközei a városnak, (4) egy ilyen speciális intézmény belső mű-ködtetése, pénzügyi támogatási rendszere, szociális gondozói eljárásai merőben eltérnek az állami, önkormányzati intézmények szabályzatokban regulázott eljárásaitól, normáitól, így nem fért bele a szabályozott állami/városi szociálpolitikai intézmény-rendszerbe. E tények miatt kellett "megalkudnia" a városnak, hogy a nagy presszió (demonstráció) hatására még akkor is támogassa egy ilyen szervezet létrejöttét, ha azt direkt kontrollálni nem tudja.

Mindez azonban azzal járt, hogy a Menhely Alapítvány és a Főváro-si Önkormányzat kölcsönösen egymásra szorul, a finanszírozás so-rán egymást "sakkban tartja". Mint említettük, az elmúlt évek fontos fejleménye, hogy új finanszírozási források is megjelen-tek. A Menhely Alapítvány is megpróbál a "multifinanszírozás" felé elmozdulni, minél több forrásból, pályázatból pénzhez jutni, hogy ezzel a diverzifikálódással növelje függetlenségét. Alapít-ványokat finanszírozó alapokból, a Népjóléti Minisztérium pályá-zataiból jut még forrásokhoz. Ez végül is igen nagy mértékű bi-zonytalanságot jelent, különösen ha a tevékenységek tervezhető-ségét, kalkulálhatóságát tekintjük. Második probléma, hogy az új források általában nem az alapműködés fenntartására irányulnak, azok elnyeréséhez mindig új és új, nehezen teljesíthető feladato-kat kell vállalni. (Például szociális munkások speciális oktatá-sa, utcai szociális gondozó hálózat kiépítése, nappali melegedő nyitása). Lényegében az mondható ma már, hogy a források radikális beszűkülése esetén az Alapítvány ugyan nem szűnne meg, de függetlensége igen, s a városi bürokrácia önmagába beépítené, a források diverzifikálása viszont az eddiginél is nagyobb függet-lenséget, játékteret biztosítana.

A«» SZETA«» eredendően nem-hivatalos , nem-állami finanszírozásra épül (emlékezzünk létrejötté körülményeire). Ez igen jelentős mértékben korlátozta a rendelkezésére álló forrásokat. Segítő irodát, tiszteletdíjasokat is csak azóta tud fenntartani, hogy ún. nem-állami pénzalapok létrejöttek a banki, vállalkozói szektorban, illetve néhány külföldi forrás is megjelent. Az ezekre épülő finanszírozás lényegében a teljes függetlenséget jelenti számára, mivel ezek a magánalapok konkrét elvárásokkal csak a legritkább esetben léek fel. Olyan problémák azonban ebben a formában is jelentkeznek, hogy például a SZETA-nak az a tevékenysége, mellyel az ún. önkényes lakásfoglalókat védelmezi/-támogatja visszariaszt jelentős magánalap-kezelőket az ilyen non-konform tevékenységet végzők támogatásától.

(De ha a TBC-s gyerekek segítségének keresztelik el ugyanezt a tevékenységet, akkor támogatásról is inkább lehet szó...)

A források és függetlenség kapcsán még szólnunk kell egy merőben új folyamatról. Mint a bevezető áttekintésben említettük, a 80-as évek közepéig alig-alig tudtak létrejönni szociális célú alternatív kezdeményezések, szervezetek. Amióta azonban a politikai-gazdasági-jogszabályi változások némileg könnyebbé tették e szerveződések